

УДК 330.342.146:351.86

Є. Б. Ніколаєв, канд. екон. наук,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено основні засади концепції людської безпеки, яка протягом двох останніх десятиліть активно розвивається на Заході, але лишається маловідомою в науковому економічному середовищі України. Ця концепція належить до числа моделей «м'якої безпеки», які пропонують неконфронтаційні інструменти захисту й реалізації інтересів держави і людини. Розглянуто як основні принципи та складові вказаної концепції у версії, запропонованій експертами ПРООН, так і основні критичні зауваження, які вона викликає.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: людський розвиток, людська безпека, ПРООН, свобода від страху, свобода від нужди.

В статье исследуются основные принципы концепции человеческой безопасности, которая два последних десятилетия активно развивается на Западе, но остается малоизвестной в научной экономической среде Украины. Эта концепция относится к моделям «мягкой безопасности», предлагающим неконфронтационные инструменты защиты и реализации интересов государства и человека. Рассматриваются как основные принципы и составляющие указанной концепции в версии, предложенной экспертами ПРООН, так и основные критические замечания, которые она вызывает.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: человеческое развитие, человеческая безопасность, ПРООН, свобода от страха, свобода от нужды.

The paper reviews the basic principles behind human security, a concept which for the last twenty years is actively developing in the West, but remains largely unfamiliar to economics researchers in Ukraine. This is one of the «soft security» concepts which offer non-violent means for safeguarding of state and individual interests. We assess the principal premises and components of human security as they are laid out by UNDP experts as well as the critique raised by the concept.

KEY WORDS: human development, human security, UNDP, freedom from fear, freedom from want.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Протягом двадцятого сторіччя сімейство гуманістичних теорій і практик, що вбачають людину вищою цінністю і просувають її

інтереси на першу позицію, дістало значного поповнення та посилення «соціального» й «наукового» статусу. Такі класичні ідеї, як приватна власність, громадянське суспільство і розбудова демократії, набули зрілості та поваги. Більш молода концепція прав людини змінила поширені уявлення про природу міжнародного права і співробітництва, ставши однією із вихідних засад діяльності ООН. Народилися і досягли «повноліття» моделі гуманітарної інтервенції, відмови від дискримінації, гендерної рівності. Сформулювавши Цілі розвитку тисячоліття на період до 2015 року, ООН об'єднала практично всі країни світу навколо спроби вирішення чи пом'якшення проблем бідності, голоду, дитячої смертності, поліпшення освіти, подолання найважчих хронічних хвороб, захисту довкілля. Гуманістичні концепції запропонували потужну, сфокусовану на людині альтернативу традиційним державоцентричним реалістським і мілітаристським моделям розбудови міжнародних відносин, їх ідеї дедалі активніше втілюються у внутрішній і зовнішній політиці різних країн світу.

Економічна гілка цієї гуманістичної сім'ї представлена концепціями людського капіталу, людського розвитку, людської безпеки. Говорити про те, що перша та друга із цих західних моделей дістали в нашій економічній науці широкого визнання й поширення, вже не зовсім вірно. Вони стали настільки модними, що не згадати про них при першій зручній нагоді стало ознакою поганого наукового тону. Молодша сестра людського розвитку й капіталу, модель людської безпеки (*human security*¹), є міждисциплінарним підходом, що на основі сучасних уявлень про соціально-економічний розвиток пропонує гуманістичний погляд на міжнародні відносини, сферу національної та державної безпеки, соціальну політику. З часу поширення у Доповіді Програми розвитку ООН (ПРООН) про людський розвиток за 1994 рік, ця концепція дістала на Заході широкого визнання. Вона покладена в основу зовнішньої політики Канади, Республіки Македонія, Норвегії, Японії, відіграє вагомий роль у розробці безпекової політики Європейського Союзу, стає важливим предметом обговорення на численних міжнародних форумах.

¹ Через відсутність усталених варіантів перекладу українською мовою певної частини термінології, поруч із деякими поняттями в цій статті наводитимуться їх англомовні оригінальні варіанти.

Попри таку міжнародну популярність і визнання, концепція людської безпеки жодним чином не використовується у безпековій політиці України. Незважаючи на схожість деяких її елементів із наявними підходами до поліпшення соціальної безпеки, людська безпека недостатньо представлена у вітчизняних наукових розвідках. Їй присвячено лише декілька робіт [8—13], що надає їй ролі Попелюшки, яка цілком несправедливо одержує велими обмежену увагу.

Постановка завдання. У пропонованому матеріалі спробуємо розкрити передусім економічні засади концепції людської безпеки. Критика окремих ідей, закладених у концепцію її авторами, допомагає вдосконаленню й уточненню її положень і методики. Фахівці ПРООН чи не вперше на концептуальному рівні прямо пов'язали проблематику безпеки із людським розвитком, і цей зв'язок заслуговує на увагу. Слід сподіватися, огляд пропонованих питань сприятиме посиленню уваги до аналітичних можливостей даного підходу.

Виклад основного матеріалу. Окрім загальної тенденції до гуманізації суспільствознавчого дискурсу, фоном для розробки моделі людської безпеки став пошук альтернатив до концепції національної безпеки, яка відповідала характерові міжнародних відносин у період від початку Першої світової до завершення холодної війни. Із спадом постійної гострої міжнародної конфронтації та напруги зростала потреба доповнити логіку національної «жорсткої безпеки» (hard security), більш м'якими, гуманістичними міркуваннями. Виникли ідеї «м'якої безпеки» (soft security), що орієнтували на неконфронтаційні, позасилові, мирні засоби забезпечення стійкості економічного, політичного, соціального середовища, належного рівня життя й добробуту населення, плідного міжнародного співробітництва. Одним із напрямів кристалізації цих ідей стала концепція людської безпеки, до популяризації якої найбільших зусиль доклала ПРООН.

Людська безпека визначає комплекс умов, що необхідні для поліпшення людського розвитку, розкриття життєвого потенціалу людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти в цілому. Біля витоків цієї концепції стояли Махбуб уль-Хак та індійський економіст, лауреат Нобелівської премії Амартья Сен (Amartya Sen). Концепція була презентована широкому міжнародному загалу в Доповіді ПРООН про людський розвиток за 1994 рік, де викладена зокрема така світоглядна позиція: «Надто довго

концепція безпеки інтерпретувалася вузько: як захищеність території від зовнішньої агресії, або як захист національних інтересів у зовнішній політиці, або як глобальна безпека від загрози ядерного голокосту. Вона стосувалася радше національних держав, аніж людей... Були забуті правомірні турботи звичайних людей, які прагнули безпеки у щоденному житті. Для багатьох з них безпека символізувала захист від загроз хвороби, голоду, безробіття, злочинності, соціальних конфліктів, політичних репресій та шкідливого впливу екології. Із відступом темних тіней холодної війни можна бачити, що зараз більше конфліктів відбувається всередині націй, аніж поміж ними... Людська безпека — це дитина, що не померла, хвороба, яка не розповсюдилася, робоче місце, яке не скоротили, міжетнічне непорозуміння, що не вилилося у насилля, дисидент, якого не примусили замовкнути. Людська безпека — це не питання зброї, це питання людського життя та людської гідності» [7, р. 22].

Чотирма покладеніми в основу людської безпеки принципами є всезагальність, взаємозалежність, попередження та людиноцентризм. Людська безпека всезагальна, вона актуальна для всіх куточків світу, і для заможних, й для бідних спільнот. Загрози людській безпеці взаємозалежні, оскільки виникнення однієї проблеми тягне за собою інші. Такі проблеми, як епідемії чи погіршення якості системи освіти, легше задалегідь попередити, аніж згодом розв'язати. Людська безпека зорієнтована на індивіда, вона стосується того, як люди живуть у суспільстві, наскільки вільно вони обирають свої життєві можливості, і чи живуть вони в мирному чи конфліктному середовищі [7, р. 22—23]. «Поповнення безпекового дискурсу концепцією «людська безпека»... знаменує собою переніс фокусу... від держави до окремих індивідумів та спільнот» [10, с. 2], як у сенсі суб'єктів (тепер відповідальною за сферу безпеки вважається не тільки держава, але й неурядові організації, громади тощо), так і в сенсі об'єктів (безпека — не лише стійкість державного суверенітету та кордонів, але й можливість реалізовувати багатоманіття людських і суспільних інтересів).

Схоже, що дослідники поки що уникають надання поняттю людської безпеки формальної, самодостатньої дефініції, вважаючи, що або це поняття є самоочевидним (у сенсі «люди мають значення» [6]), або його краще розкривати через перелік його складових. Так, широко визнано, що людську безпеку утворює

дихотомія двох моделей політики безпеки — «свободи від страху» (freedom from fear) та «свободи від нужди» (freedom from want). Поборники забезпечення *свободи від страху* вважають, що основні загрози сучасній людині походять від насильства, збройних конфліктів, міжетнічних сутичок, тероризму. Захист від цих загроз має бути симетричним у сенсі зустрічного застосування насильницьких інструментів. Таким чином, свобода від страху має досягатися за допомогою традиційних силових засобів національної безпеки.

Прихильники необхідності забезпечення *свободи від нужди* заперечують самостійну результативність застосування насильницьких засобів. Вони вважають, що первинним джерелом загроз для людини є не так насильство саме по собі, як бідність, голод, хвороби, природні катаклізми, неякісне державне управління, майнове розшарування. Через ці негаразди сьогодні гине значно більше людей, аніж внаслідок воєнних дій, геноциду і тероризму разом. Адекватні інструменти подолання цих проблем знаходяться в економічній і соціальній площині й пов'язуються із поліпшенням умов людського розвитку.

Експерти ПРООН виділили сім основних аспектів людської безпеки та такі відповідні їм ключові загрози [7, р. 24-33]:

1. **Економічна безпека** (economic security) пов'язана із гарантуванням необхідного рівня доходу для кожної людини. Зазвичай джерелом доходу має бути оплата праці людини. У випадку безробіття або хвороби людина має одержувати кошти для існування від держави через систему соціального забезпечення. У цьому сенсі економічна безпека сьогодні реалізована лише для однієї чверті населення нашої планети. Низькі доходи є безпосередньою загрозою для населення країн, що розвиваються. У розвинених країнах основною загрозою для постійного одержання доходів є безробіття. Наведене тлумачення, звернемо увагу, суттєво відрізняється від того, що прийнято розуміти під економічною безпекою у нас.

2. **Продовольча безпека** (food security) полягає у забезпеченні постійного доступу всіх людей до основних продуктів харчування, причому як фізичного (наявність продуктів у продажу або їх вирощування власними силами людини), так і економічного (наявність коштів для придбання продуктів). Сьогодні людство загалом виробляє достатньо продуктів харчування. Проблема полягає у неспроможності багатьох людей їх придбати, а також у недос-

коналій системі постачання харчових продуктів в окремі регіони світу, через що близько 800 млн осіб у світі страждають від постійного недоїдання. Особливим, часто найважливішим напрямом забезпечення продовольчої безпеки є наявність доступу до чистої прісної питної води належної якості.

3. **Безпека для здоров'я** (health security) — це захищеність людини від захворювань, тобто можливість жити у безпечному для здоров'я середовищі та доступність медичного обслуговування. Це включає розвинену систему боротьби із поширеними в суспільстві захворюваннями (наприклад, із інфекційними хворобами в африканських країнах або із серцево-судинними захворюваннями в розвинених державах), пропаганду та ведення здорового способу життя, наявність чистої води та ліків.

4. **Екологічна безпека** (environmental security) — захищеність від природних катаклізмів, наслідків катастроф антропогенного характеру та погіршення стану навколишнього середовища. До загроз екологічній безпеці, які існують у будь-якому регіоні світу, належать забруднення води й повітря, викиди парникових газів, глобальне потепління.

5. **Особиста безпека** (personal security) — захист від насильства. Насильство може походити від держави (війна, репресії), інших людей (злочинність — вважається провідною загрозою у цій складовій безпеки), від самого себе (вживання наркотичних засобів, суїцид), а також відтворюватися у стосунках всередині родини.

6. **Суспільна та культурна безпека** (community security) відбиває стійкість культурного різноманіття, суспільних зв'язків і цінностей, відсутність міжетнічних конфліктів і насильства з боку сект, забезпечення стабільного розвитку суспільства. Певні міжетнічні конфлікти сьогодні існують у половині країн світу.

7. **Політична безпека** (political security) пов'язана із визнанням основних політичних прав і свобод людини та громадянина. Вимірами політичної безпеки людини є ставлення до дисидентів, цензура, зникнення людей, свобода слова, політична нестабільність, загальна наявність у країні антидемократичних тенденцій.

Наведений перелік став найвідомішим, найцитованишим і, водночас, найбільш спірним і гостро критикованим способом розкриття змісту людської безпеки. Серед основних його проблем — туманність формулювань і виняткова всеосяжність змісту. Туманності цій концепції надає не лише вищезгадувана відсу-

тність чіткого тлумачення її сутності. За словами А. Сена, людська безпека стає настільки заявленою фразою й так часто згадується у доречних та недоречних контекстах, що це несприятливо впливає на її переконливість та змістовність [2, р. 28]. «Схоже, що наявна загальна згода щодо цінності підходу людської безпеки, проте мало однастайності щодо того, до чого цей підхід має призводити» [4, р. 10].

Людська безпека в її ПРООН-інтерпретації є надто широкою концепцією. «Автори оригінального формулювання концепції ПРООН керувалися бажанням здійснити прорив у трактовці людської безпеки. Аби дістати ширшу підтримку своїх ідей, вони запропонували всеосяжну й інтегративну концепцію, не визначивши її меж» [2, р. 27]. Сформульовані компоненти людської безпеки значною мірою повторюють перелік загальноновизнаних прав людини, тому їх самостійна цінність є невизначеною. Практично всі несприятливі для людини чинники можна вважати загрозами її безпеці й включити до змісту відповідної концепції. Такі загрози існують усюди та завжди. Незрозуміло, починаючи з якої межі на них слід починати реагувати й яка передбачається реакція. Які загрози можна усунути зусиллями окремої держави, а які потребують міжнародного співробітництва? З огляду на багатоманітність вимірів людської безпеки, які з них є пріоритетними, а які — другорядними?

Звідси постає питання балансу між багатоманітністю обставин, що визначають якість життя, умови реалізації потреб та інтересів людей, і виокремленням лише ключових, життєво важливих чинників добробуту, сукупність яких свідчитиме про досягнення певного рівня чи якості людської безпеки. Такий баланс треба визначити для конкретизації змісту політики забезпечення людської безпеки. Вона не може й не повинна розпорошувати увагу на безмежну кількість обставин; жоден уряд не здатен сфокусуватися одразу на всіх проблемах, що існують у суспільстві.

Тому окремі дослідження цінуються за те, що пропонують логічні варіанти звуження та конкретизації людської безпеки. Так, Сабіна Олкайр визначає метою людської безпеки «захист життєво важливого ядра всіх людських життів від ключових повсюдних загроз, так аби була забезпечена довгострокова самореалізація людини» [1, р. 2]. Життєво важливе ядро включає лише частину аспектів людського життя, а саме, деякі фундаментальні

права людини, що стосуються її виживання, наявності засобів до існування, людської гідності. Іншого людська безпека захищати не повинна. С. Олхайр визнає, що її власна пропозиція містить недолік, пов'язаний із потребою суб'єктивної конкретизації змісту названих прав, які мають захищатися у людській безпеці. «Завдання обрання пріоритетів серед прав і можливостей [людини], кожне з яких кимось вважатиметься життєво важливим, є проблемою ціннісного вибору, причому дуже непростого», його мають робити відповідні національні й міжнародні організації [1, р. 3].

Гарі Кінг і Крістофер Мюррей вважають, що людська безпека зводиться до кількості років майбутнього життя, що людина проведе поза станом «узагальненої бідності». Під останньою мається на увазі відсутність у людини мінімального рівня забезпечення за будь-якою із основних складових добробуту (доходи, освіта, здоров'я, особиста свобода, загроза злочинності та ін.; автори наводять лише приблизний перелік базових вимірів добробуту). Політика людської безпеки в цій інтерпретації має бути спрямована на захист тільки незаможних прошарків населення [3].

Поділяючи скептицизм про «винятково розширювальне й туманне» тлумачення людської безпеки, Ролан Пері пропонує надати цьому поняттю більш корисного значення: «Людська безпека може слугувати *позначкою* (виділено автором — *Є.Н.*) для широкого напрямку досліджень у сфері безпеки щодо, головним чином, невоєнних загроз безпеці спільнот, груп та індивідів, на противагу більш традиційним підходам до безпеки, сфокусованим на захисті держав від зовнішніх загроз. Цей напрям порівняно новий, і ми ще не зовсім розуміємо, як такі дослідження «вписуються» у більш широке поле безпекових студій» [5, р. 88, 96].

Водночас, було б дивно, якби найбільш критикована риса концепції не вважалася кимось її безперечною перевагою. Критика абстрактності окремих положень людської безпеки водночас стає черговою згадкою про неї. Багатобарвність моделі сприяє її популярності, оскільки кожен знаходить у ній щось для себе. Мало хто сьогодні не підтримав би ідеї, на яких наголошує людська безпека, тому ці ідеї зручно транслювати в публічний інформаційний простір. Повторюючи логіку людського розвитку та захисту прав людини, людська безпека зайвий раз закликає спільноту звернути увагу на наявні тут проблеми.

Висновки з проведеного дослідження. Сприяючи зближенню досліджень розвитку й безпеки, концепція людської безпеки наголошує на самодостатній цінності інтересів індивіда. Вона посилила тезу про необхідність захисту радше людей, аніж територій, і не за допомогою зброї, а шляхом сталого розвитку через удосконалення охорони здоров'я, освіти, поліпшення економічного добробуту [13, с. 176]. Ця дослідницька програма допомагає обґрунтуванню таких засад представленої у ній ліберальної ідеології, як захист прав людини, розширення політичних свобод, підтримка культурного й релігійного багатоманіття суспільства.

За межами цього матеріалу залишена роль концепції людської безпеки у складній дискусії про практику гуманітарних інтервенцій, що дістала напівформальну назву «відповідальність захищати» (*responsibility to protect*). Гуманітарна інтервенція передбачає необхідність збройного втручання міжнародної спільноти у внутрішні справи держави, якщо та вдається до таких масових порушень прав населення, як, наприклад, політика геноциду, апартеїду чи масових репресій. З погляду як класичного міжнародного права, так і моделі національної безпеки, принципова проблема гуманітарної інтервенції полягає у порушенні принципу державного суверенітету. Тим не менше, не без впливу закладеної у людську безпеку філософії, у сучасному міжнародному праві більшає число прихильників пріоритетності захисту прав людини та, відповідно, можливості інтервенцій щодо необхідності дотримання державного суверенітету у випадку виникнення суттєвих загроз життю населення іншої країни з боку її очільників.

Загалом, людська безпека пропонує продуктивні способи бачення та структурування актуальних проблем, що стоять на світовому порядку денному й у безпековій політиці України. Очевидним першим кроком на шляху застосування цих підходів є необхідність зважити ключові позиції цієї дослідницької програми проти прийнятого бачення проблематики національної, соціальної, економічної безпеки, визначити їх суперечливі позиції та можливості взаємного збагачення. Наша політика безпеки як традиційно закрита від широкого загалу сфера здатна виграти від більшої відкритості, уваги до інтересів окремих людей та спільнот, ширшого включення інституцій громадянського суспільства до її розробки та реалізації, — від тих «м'яких» засад, на яких наполягає логіка людської безпеки.

Література

1. *Alkire S.* A Conceptual Framework for Human Security / S. Alkire / CRISE Working Paper 2. — London : University of Oxford, 2003. — 52 p.
2. *Erdstrom B.* Japan and the Challenge of Human Security: The Founding of a New Policy 1995—2003. — Stockholm : Institute for Security and Development Policy, 2007. — 315 p.
3. *King G.* Rethinking Human Security / G. King, C. Murray // *Political Science Quarterly*. — 2001. — Vol. 116. — No. 4. — P. 585—610.
4. *Leaning J.* Human Security: A Framework for Assessment in Conflict and Transition / J. Leaning, S. Arie / *CERTI Crisis and Transition Tool Kit*, 2000. — 78 p.
5. *Paris R.* Human Security: Paradigm Shift or Hot Air? / R. Paris // *International Security*. — 2001. — Vol. 26. — No. 2. — P. 87—102.
6. *Thomas C.* African Human Security and US–Africa Relations / C. Thomas / *New Patterns of Strategic Encounter: US–Africa Relations in an Era of Globalization*. UCLA Globalization Research Center, 30 April 2004. — <http://www.international.ucla.edu/africa/grca/publications/article.asp?parentid=107625>.
7. *UNDP Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*. — New York : Oxford University Press, 1994. — 226 p.
8. *Балуев Д.* Понятие human security в современной политологии / Д. Балуев // *Международные процессы*. — 2003. — Том 1. — №1. — С. 84—91.
9. *Биктимирова З.* Безопасность в концепции развития человека / З. Биктимирова // *Общественные науки и современность*. — 2002. — №6. — С. 135—142.
10. *Воротнюк М.* Людська безпека як імператив сучасності: переніс фокусу з держави на людину / М. Воротнюк, О. Сушко. — К. : Фонд ім. Фрідріха Еберта: Представництво в Україні, 2010. — 16 с.
11. *Гаврилова Н.В.* Концепція «безпеки особи» як основа зовнішньополітичної доктрини Канади / Н.В. Гаврилова, А.В. Горецька // *Гілея*. — 2011. — №3. — С. 654—658.
12. *Мельник В.* Безпека особи в системі загальної безпеки / В. Мельник // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 11*. — Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. — С. 45—49.
13. *Худайкулова А.В.* «Безопасность личности»: концепция, политический дискурс и возможности практического применения / А.В. Худайкулова // *Вестник МГИМО-Университета*. — 2010. — № 6. — С. 175—180.

Статтю подано до редакції 12.04.12 р.